

Постатті

Людмила Грицик

МОДЕЛІ ГРУЗИНСЬКОЇ УКРАЇНІСТИКИ: ОТАР БАКАНІДЗЕ

У березні цього року відомий грузинський україніст, академік Академії літературознавства, доктор філологічних наук, професор Тбіліського державного університету імені Іване Джавахішвілі, почесний професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Отар Баканідзе відзначає своє 90-річчя. Поважний вік учений зустрічає із солідним списком праць, присвячених українсько-грузинським взаєминам, історії української літератури, виданням книжок-білінгв, підготовкою кадрів україністів для Грузії: п'ять докторів наук, двадцять шість кандидатів, понад чотири десятки монографій.

До столітнього ювілею Тбіліського університету ім. Іване Джавахішвілі, що відзначався минулого року, у грузинській та й українській періодиці (наприклад, "Літературній Україні") з'явилося кілька публікацій, у яких, аналізуючи багатий фактичний матеріал українсько-грузинських літературно-культурних взаємин, особливу увагу автори звертають на університетську україністику, намагаючись пояснити інтерес до неї. Можна послатися на традицію: переклади "Катехізиса" "автора книги про Малу Русь, який у свій час тримав кермо освіти Києва" П. Могили, Дм. Туптала, Ф. Прокоповича, чий "Регламент" був узятий за основу грузинських семінарій [1, 90]. У центрі уваги багатьох досліджень була зустріч Т. Шевченка з Акакієм Церетелі на квартирі професора М. Костомарова. Може, меншою мірою – Грузія у творчості Дм. Мордовця, "грузинська світлиця" І. Франка, постійний інтерес до Грузії А. Кримського, життя і творчість Лесі Українки. До проблеми "кавказького мосту" не раз звертаються М. Драгоманов і М. Грушевський. Грузини належно оцінили перекладацький подвиг Б. Грінченка і П. Грабовського. Широкий розголос мав лист українських письменників до І. Чавчавадзе з нагоди його ювілею.

Нових якостей набувають українсько-грузинські літературно-мистецькі контакти у 1920 – 1930-х роках як на теренах України (найбільше крізь призму перекладів – М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський, Г. Наморадзе), так і в еміграції: Є. Маланюк із роздумами про російський переклад "Витязя" на сторінках польського "Wschodu", машинописна антологія "Східна поезія", підготовлена в Подєбрадах (у ній широко подається грузинський матеріал, відображений українською), далі – своєрідна антологія грузинської поезії, складена на чужині В. Державиним... Як свідчить бібліографія, укладена О. Синиченком, що охоплює післявоєнний період до 1968 р. [12, 422–485], уже на початку другої половини ХХ ст. українці мали пристойну бібліотеку грузинської класичної й

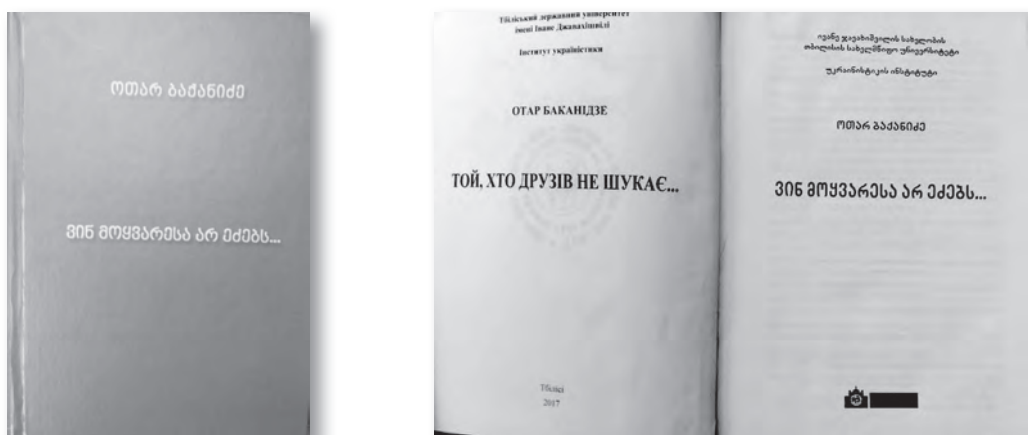

На конференції, присвяченій 100-літтю Тбіліського університету, лютий 2018 р.

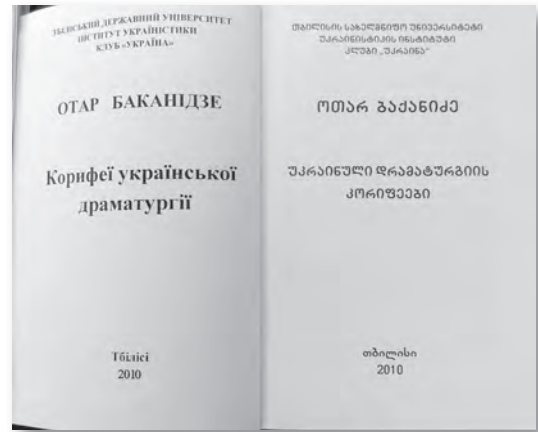
сучасної літератури. Грузини відповідали взаємністю, активно перекладаючи українську літературу, організовуючи літературно-мистецькі заходи, декади тощо. По суті, до середини ХХ ст. була вироблена певна модель українсько-грузинських літературних взаємин, у якій першорядне місце належало художнім перекладам, переважна частина яких була виконана в Україні з оригіналу (Г. Наморадзе, М. Бажан). У Грузії домінував переклад через посередництво іншого перекладу (як правило, російського) та з підрядника.

Очевидною стала потреба осмислити напрацьований матеріал, його функціональність у національному літературному процесі, особливості рецепції з метою урізноманітнення видів і форм міжлітературних взаємин та їх ефективності. Друга половина ХХ ст. змінила модель українсько-грузинських літературних взаємин, суть якої можна викласти словами М. Кундери: “максимум розмаїття на мінімумі простору” [9, 51]. Серед найпримітніших чинників було шістдесятництво, що внесло чимало типологічно схожого в особливості творчого процесу різних літератур. Окрім традиційної контактної-типологічної зумовленості Д. Дюришин, відомий словацький компаративіст, пояснює його чинниками суспільного, літературного, психологічного характеру [5, 177–190]. Активний розвиток художнього перекладу, нові методологічні підходи до процесу перекладання, розвиток теорії перекладу (Є. Еткінд, Г. Гачечіладзе, В. Коптілов), непоодинокі дискусії, пов’язані з проблемою вибору текстів для відображення іншими мовами, позначалися на рівні міжлітературних взаємин та їх осмисленні. Помітно змінювали їх і новоутворені вишівські структури, науково-навчальні центри, кафедри, на яких читалися/вивчалися літератури народів СРСР: вони активно включалися в історико-літературознавчі, теоретичні висліди. Але й тепер важко сказати, що переорієнтувало О. Баканідзе, змінило вектор його досліджень: русист за освітою, уже тоді відомий як автор тритомної історії російської літератури грузинською мовою, дослідник С. Щедрина, Г. Успенського, А. Чехова О. Баканідзе із захопленням (і це помітно на працях) освоює українську літературу, з якою працює ось уже більше піввіку.

Припускаю, одними з найпотужніших чинників були постійні контакти з українцями, з якими перетинався в поїздках/відрядженнях, особисті зв’язки з відомими українськими письменниками О. Гончаром, М. Бажаном, П. Загребельним, І. Драчем, науковцями І. Дзевєрїним, П. Федченком, П. Кононенком, В. Фащенком, О. Руденком-Десняком, Н. Над’ярних, а також тими грузинськими вченими, які працювали в облюбованій сфері: Г. Ломідзе, Б. Жгенті, С. Хуцішвілі. Невипадково той-таки Д. Дюришин, наголошуючи на

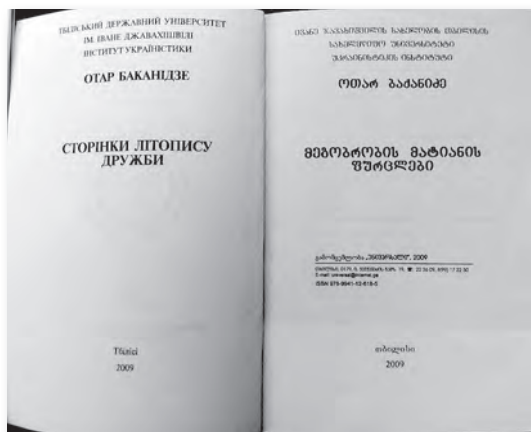

необхідності розрізнати “контакти без очевидної прямої дії на сам літературний процес від контактів, за яких взаємність національних літератур одержує пряме художнє відображення”, розглядає їх як “один із найприкметніших проявів міжлітературної взаємності” [5, 103]. Спрощений підхід до вивчення, надто в пору активного розвитку порівняльно-типологічних студій, зокрема порівняльної поетики, залишив поза увагою багато важливих імен, фактів, подій, які рано чи пізно позначатся на новій, “третьій фазі” (Д. Наливайко) компаративістики, осмисленні літературного процесу життя й творчості окремих постатей (і колись відкритий для ознайомлення архів О. Баканідзе, і зокрема епістолярій, переконає в цьому). Роботу вченого з україністикою стимулювала й очолювана професором кафедра літературних зв’язків і художнього перекладу. На цей час припадає праця з “Нарисами з української літератури”, що їх високо оцінив Є. Кирилюк [7, 405–407]. Це була основа для подальших досліджень. Автор активно працює в архівах Києва, Харкова, Львова, Одеси. (Вражає, як наполегливо аркуш за аркушем опрацьовував він усе, що стосувалося України та Грузії: збережені листочки-замовлення підтверджують це!) Дві наступні монографії відкрили нові постаті й події в історії українсько-грузинських взаємин: Н. Ломоурі, А. Церетелі, І. Чавчавадзе, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ’яненко, М. Гулак, О. Навроцький, К. Кекелідзе, театральні трупи М. Старицького, М. Кропивницького, М. Садовського, І. Карпенка-Карого в Тифлісі. Поле зацікавлень О. Баканідзе помітно розширювалося, висліди набували міждисциплінарного характеру: вивчення літератури доповнювалося знайомством із українським театром, українською культурою. Вузлові моменти українсько-грузинських взаємин розкрито у праці “Український театр у Тбілісі” (1967) і всебічно осмислені в монографії “Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини” (1982). Видана 1984 р. українською мовою вона стала раритетною; досліджуваний матеріал у багатьох випадках піднятий з архівів уперше, викликав інтерес не лише у літературознавців. Сам процес роботи не допускає випадковостей: видання низки книжок нарисового характеру (“Григорій Сковорода”, “Іван Франко”, “Микола Бажан” та ін.), книжок-білінгв, які репрезентують твори, перекладені грузинською студентами й відомими письменниками, поєднується із виданнями, у яких ґрунтовно осмислено певний період у розвитку літератури (наприклад, “І. Чавчавадзе та Україна”, “Тарас Шевченко”) і, здавалося б, вивченням менш важливих подій чи фактів, як, наприклад, у книжці “Шляхами дружби” (1989) або “Перша декада української літератури в Грузії” (2000), “Київський університет – осередок освіти грузинської молоді” (2004), де акценти зміщуються у сферу історико-політичну, культурну, освітню тощо. Однак наступні видання переконують, що кожен із попередньо опрацьованого матеріалу зайняв свою нішу.

Підсумком багатолітньої праці О. Баканідзе стала тритомна “Історія української літератури” (1985, 1987, 2004 pp.). Це перше в історії українсько-грузинських літературних взаємин дослідження, яке репрезентувало історію української літератури в Грузії, особливості літературного процесу, жанрову, тематичну палітру літератури. Певна річ, перечитуючи її сьогодні, за всіх позитивних моментів, можна зауважити, що значний пласт пам’яток, надто того, що стосується 1920 – 1930-х років, еміграційної літератури, не потрапив у поле зору дослідника. Причини тут різні. Навіть не стільки відсутність чи недоступність тих чи тих творів. Скоріше відсутність перекладених текстів. У своїх викладах, і це помітно, автор дотримується вивіреного практикою, роботою в студентській аудиторії принципу – йти насамперед від відомого грузинському читачеві й поглиблювати його новими знаннями, творами, іменами. Наприклад, не новим для грузинського читача було ім’я М. Бажана – перекладача “Витязя в тигровій шкурі” Руставелі. О. Баканідзе в те відоме “вмонтовує” інший пласт думок до того незнаних про роль праці з перекладом у творчій лабораторії М. Бажана в цілому: у роботі над поемою “Гофманова ніч” з її майстерною “німецькою” маскою, незавершеною поемою “Сліпці”: “слід було мати неабиякий запас романтизму в душі, – міркує про Гофмана-Бажана М. Наєнко, – щоб творити навіть за умов напівжиття і напівсмерті, надворі ж наростаючий тоталітарний бадьор, а в задзеркаллі...” [10, 785]. Багатократно повернення до “Витязя...”, редагування, правки були для М. Бажана у цей непростий час духовною підтримкою, можливістю шліфувати поетичну форму, гострити перо для оригінальної творчості, як Руставелі: “Поезія (віршарство) – споконвіку одна з галузей мудрості, Божественне (в ній) слід осягати божественно. Той, хто осягає, матиме велику користь, і тут насолоджуватиметься гідний чоловік, що сприймає її” (Ш. Руставелі. “Витязь у тигровій шкурі”, підрядник Р. Чілачави [13, 19]).

2017 р. побачила світ книжка О. Баканідзе з промовистою назвою “Той, хто друзів не шукає”, в основі якої кавказький період діяльності М. Гулака та О. Навроцького. Із них, як стверджує вчений, “фактично починається історія української руставелології”. Якщо Д. Гурамішвілі та інші поетів, що перебували разом із ним в Україні, можна вважати першими популяризаторами імені автора “Витязя...” (таку думку висловлює, зокрема, Л. Менабде), то М. Гулак започаткував українську наукову руставеліану. При тому, що ім’я М. Гулака для грузинських фахівців не нове – його лекції про автора “Витязя...” із самого початку викликали інтерес у Грузії; зі сторінок, присвячених йому, постає образ великого трудівника на ниві української культури, правника, математика, лінгвіста, людини, захопленої цінностями народів Кавказу, яка намагається розглядати їх у широкому контексті інших. Це стосується і

розмислів про “Хамсе” Нізамі, одну з поем якої “Іскандер-наме” він перекладав, його рефлексій над поемою “Похід русів проти Бердаа”, творами Вазеха, М.-Ф. Ахундова. Якщо сучасників М. Гулака вражала новизна поглядів, концепцій його як кавказознавця, то О. Баканідзе – трансформації, зміни, які відбулися в українсько-грузинському діалозі наприкінці ХІХ ст., роль у них М. Гулака як одного із засновників Кирило-Мефодіївського братства, “явища, – за словами В. Смілянської, – у якому з найбільшою виразністю сфокусувалися передова політична й культурософська думка тогочасної епохи.... Усе це були особистості” [6, 113].

Примітно, що Кирило-Мефодіївське братство (зокрема ті з його діячів, хто так чи так був зв’язаний із Кавказом), потрапляло в поле зору вченого і в інших дослідженнях (“Тарас Шевченко”, “Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини”), але в кожному з них автор намагається зосередитися на непрочитаному, незнаному грузинськими читачами. Значна частина монографії “Той, хто друзів не шукає...” присвячена постаті О. Навроцького, з яким, як і з М. Гулаком, автор пов’язує початок “якісно нової доби українсько-грузинських взаємин” [3, 9]. Для О. Навроцького, що провів на Кавказі майже 30 років, “чуже” і “своє”, українське, давали можливість повніше зреалізувати власну естетичну програму. Це позначилося як на характері роботи – 278 сторінках зібраних фольклорних пам’яток народів Кавказу, оригінальній творчості, так і перекладацькій діяльності. Прочитання “Витязя...” в перекладі О. Навроцького (вступ і перші чотири оповіді) дозволило О. Баканідзе поміркувати над зовнішніми і внутрішніми (Д. Дюришин) функціями перекладу, еволюцією перекладу з віддалених мов, принципами відображення оригіналу О. Навроцьким. Неабиякий інтерес становлять спостереження над двома редакціями автографів перекладу О. Навроцького з “Витязя...” російською мовою, віднайденими у фондах Інституту рукописів Грузії, і спробами перекладача відтворити вірш “Витязя...”. На основі їх вивчення автор припускає, що саме ці дві редакції “лягли в основу українського перекладу” [3, 292]. Дослідник вводить в поле спостережень також “Підрядник поеми... початий 1889 р. в Темірхан-Шура на прохання О. Навроцького (6 зошитів)”, виконаний, як видно, О. Сараджишвілі, з яким заприятелював на Кавказі. Через усю книжку проходить думка про те, що особисті контакти – важливий матеріал не лише для вивчення міжлітературних взаємин, а й творчості конкретного автора, літературної епохи. Так автор намічає ще одну лінію дослідження і, відповідно, об’єктний матеріал: грузинська та українські періодика у розвитку літературних взаємин – “Іверія”, яку видавав колишній студент юридичного факультету Київського університету О. Сараджишвілі, і “Рідний край” О. Пчілки; лінію стосунків І. Чавчавадзе (прямих та опосередкованих) і О. Навроцького;

опрацювання рукописної спадщини українського письменника, що зберігається в архіві О. Сараджишвілі, а заодно – винятково насиченого періоду в розвитку грузинсько-українських взаємин. Уперше в монографії О. Баканідзе вміщений додаток – автограф перекладу О. Навроцького (рукопис) “Одягнений у барсове хутро”. Для грузинського читача це свідчення великої відповідальності перекладача в роботі з оригіналом. Для українського – одна з важливих сторінок творчої біографії й лабораторії письменника. Для О. Баканідзе – нові завдання, народжені матеріалом, – науковий підрядник, переклад із перекладу, – можливість поміркувати над змінами, еволюцією перекладу з грузинської. А ще, мабуть, перспективами “двостороннього руху” в розвитку і вивченні міжлітературних взаємин.

Вивчення контактних взаємин у найрізноманітніших видах і формах, застосування типологічних підходів, можливостей порівняльного літературознавства помітно розширили поле досліджень українсько-грузинських взаємин самим О. Баканідзе. Однак визначена їх модель була б неповною без характеристики ще одного важливого чинника – кадрового – у створеній ученим школі україністики, якій майже піввіку. Експеримент першого 1962 р. обміну студентами Київського та Тбіліського університетів (Н. Біличенко, Г. Халимоненко, Н. Вердзадзе, Р. Хведелідзе) переконав у його перспективності. Уже наприкінці 1960-х з’явилася ціла бібліотека перекладів з оригіналу. З часом – це дослідники історії літератури (Р. Хведелідзе), перекладознавці (Н. Вердзадзе), перекладачі (Г. Халимоненко). Виконана під керівництвом О. Баканідзе дисертація Р. Хведелідзе “Типологія української та грузинської новели кінця ХІХ – початку ХХ ст.” і досі не втратила наукового інтересу, так само як і монографія “Проблеми міжлітературних взаємин і художнього перекладу” (2015). Зі школи професора О. Баканідзе вийшло п’ять докторів філології-україністів, на підході шостий – Іване Мchedладзе.

У дослідженнях українсько-грузинських взаємин з’являються нові/інші напрями: порівняльна фонетика української та грузинської мов, перекладознавство, порівняльна поетика. Стали доступні для роботи архівні матеріали. Із 1966 р., коли вчена рада тоді філологічного факультету Тбіліського (з ініціативи О. Баканідзе) та Київського (з ініціативи П. Федченка та В. Коптілова) університетів ухвалила т. зв. перекладацькі групи, обмін студентами між ВНЗ активізувався. Наслідки його заперечили будь-які сумніви й прогнозовані ризики. У цей же період запрацював науково-мистецький клуб “Україна”, який анонсував понад три десятки двомовних книжок – перекладів з української. Для студентів він став майстернею для реалізації набутих знань. Заявила про себе українська недільна школа. Наполегливість О. Баканідзе в реалізації задуму – підготовці кадрів україністів – вражала. Він добре усвідомлював – “робота з одиницями” – це робота з майбутнім. Цю думку з часом озвучив і Ю. Андрухович на 25 Book Forum при обговоренні проблем перекладу з польської та української. Ініціатива О. Баканідзе – В. Коптілова поширилася й на педуніверситет. Сьогодні навряд чи й варто презентувати науковий, творчий доробок О. Мушкудіані, Р. Чілачави чи А. Асанідзе, він на виду. І навіть коли ніхто з них не назве себе вихідцем зі школи О. Баканідзе, ініціатива вченого, організаторський талант активно працювали на обидва поля – грузинське й українське.

У 2001 р. зусиллями Інституту україністики був підготовлений грузинсько-український словник. Скількох зусиль вимагала ця робота відчули не лише грузинські, а й українські лінгвісти. Це при тому, що певний досвід був: як згадував Г. Наморадзе – перекладач і дослідник – угода про підготовку словника була укладена Наркоматами освіти ще в 1930-ті роки й реалізована до літери “П” [11, 404]. З грузинського боку ним опікувався професор Г. Ахвледіані. З українського, з часом, припускаю, – це міг бути ще й А. Білецький, який мав тісні контакти зі вченим. Але певна “політична розірваність” (Ю. Андрухович)

призупинила роботу над проектом, проте не знищила задуманої справи. Вона не ідеальна, але все ж є. І в нелегкі “купонні” роки фінансової скрути О. Баканідзе вдавалося продовжити ту ж “роботу з майбутнім”, відрядити до Києва на навчання Г. Кванталіані – згодом лауреата премії О. Гончара, та Н. Наскідашвілі. Тепер це доктори філології, україністи. Буквально “вибиті” О. Баканідзе місця в магістратуру за програмою “славістика, українська мова та література” з дистанційно прочитаним проф. П. Кононенко курсом літератури увінчалось тим, що невдовзі низка грузинських україністів поповнилася ще одним фахівцем, перекладачем, тепер доктором філології С. Чхатарашвілі.

У свої дев'яносто О. Баканідзе не припиняє роботи. На черзі – нова “Хрестоматія української літератури” (від найдавніших часів до наших днів). А колеги вченого, його вихованці готують на честь ювіляра велику наукову конференцію. “Пам'яттєва хвиля” (П. Нора) не раз повертає до початків, коли для вченого було насолодою працювати в бібліотеках, віднаходити нові матеріали, коли йому як заступникові Голови Ради президії вищої філологічної освіти Міносвіти СРСР доводилося відстоювати належне місце грузинської та української літератур в університетських курсах “Літератури народів СРСР”, модерувати грузинсько-українські заходи. Йому, людині, яка має стільки державних грузинських і українських нагород, в усі часи було нелегко. Ідеологічно змонтований дах дружби народів вимагав багатогранності. Союзний центр не підтримував будь-яких “перекосів”, зокрема й у підготовці україністів та розвитку україністики в Тбіліському університеті. Амбітні плани щодо її розвитку, перспектив не раз потрапляли під удар критики. Але дипломатичний хист, уміння переконувати, титанічний організаторський талант, наполеглива праця допомагали долати перешкоди і йти до мети. На теренах колишнього союзу – це і сьогодні один із найпотужніших осередків україністики. Це той промовистий факт, що, кажучи словами О. Гончара, “виходить з літературних берегів” [4, 16], виявляючи глибинні риси грузинського народу, його почуття, ставлення до України. Факт Отара Баканідзе.

Вітаючи Отара Акакійовича із солідною датою,
зичимо здоров'я, божої благодаті на многії літа!

ЛІТЕРАТУРА

1. *Баканідзе О.* Мости дружби // Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. – Київ: Дніпро, 1968.
2. *Баканідзе О.* Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини / Пер. О. Мушкудіані. – Київ: Дніпро, 1984.
3. *Баканідзе О.* Той, хто друзів не шукає. – Тбілісі: Вид-во Тбіліського університету, 2017 (груз. мовою).
4. *Гончар О.* Шляхами дружби // Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. – Київ: Дніпро, 1968.
5. *Дюршиш Д.* Теория сравнительного изучения литературы. – Москва: Прогресс, 1979.
6. Історія української літератури ХІХ століття: у 3 кн. – Кн. 2. – Київ: Либідь, 1996.
7. *Кирилюк Є.* Щирий друг України та її літератури // Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. – Київ: Дніпро, 1968.
8. *Котілов В.* Життєдайній дружбі міцніти. – Там само.
9. *Кундера М.* Занавес. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2010.
10. *Наєнко М.* Художня література України. Від міфів до модерної реальності. – Київ: Просвіта, 2008.
11. *Новицький О.* Георгій Наморадзе // Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. – Київ: Дніпро, 1968.
12. *Ситиченко О.* Грузинська література на Україні у повоєнні роки (1945 – 1967). Бібліографічний покажчик. Додаток. Українська грузиніана 1968 року / Там само.
13. *Чілачава Р.* “Майже кіло віршів, та всі хороями восьмистопними” або народження українського “Витязя” // *Руставелі Ш.* Витязь у тигровій шкурі. – Київ: Мистецтво, 2004.

Отримано 11 січня 2019 р.

м.Київ